

מצבה משונה: איסוף הספריות הפלסטיניות ממערב ירושלים במלחמת 1948 וגלגוליהן בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

גיש עמית

המחלקה לספרות עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מבוא

מדצמבר 1947 עד ספטמבר 1949 נמלטו או גורשו מבתיים בין 600,000 ל-760,000 פלסטינים שהתגוררו בערים וב-440 הכפרים שנכבשו בידי יהודים במלחמת 1948 (מוריס 1996). בשני העשורים האחרונים, בעקבות הסרת סיווג הסודיות מעל מרבית המסמכים הפוליטיים הרשמיים של מדינת ישראל ועם היווצרותה של תודעה ביקורתית חדשה, נכתב בישראל רבות על תוצאותיה ההרסניות של המלחמה בעבור המובסים.¹ עם זאת, האסון שהמיטה המלחמה על התרבות הפלסטינית נדון עד כה במידה מועטה בלבד. בין שאר הסיבות לכך אפשר למנות את טיבו של הסכסוך הציוני-פלסטיני, שגזר על ההתנסות הפלסטינית שתהיה לימים קשה לשחזור ולהנצחה (סעיד 2006), את מחיקת האסון ממפת הזיכרון של המרחב האורבני שבו שגשגו חיי התרבות והרוח של הפלסטינים (חסן 2005), ואת אופיו הטראומתי של האסון הפלסטיני, שהפך אותו לחוויה שאי-אפשר להיחלץ ממנה אך בה בעת גם אי-אפשר לדבר עליה באורח מפורש.²

במחצית הראשונה של המאה ה-20 התרחש בחברה הפלסטינית תהליך מואץ של מעבר מאנאלפביתיות כמעט מוחלטת להתבססות מקיפה על העולם הכתוב. לאחר מלחמת העולם הראשונה נפתחו בפלסטין חנויות ספרים ובצדן פעלו ספריות, חנויות השאלה וחדרי קריאה ציבוריים. כל אלה העידו על התעוררות תרבותית וסייעו בהפצתם

* המאמר הוא חלק מעבודת דוקטור בנושא "בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 1945–1955: מפעל הבאתם לישראל של ספרי קורבנות השואה, ניכוס ספרי מהגרים מארצות המזרח ואיסוף הספריות הפלסטיניות במלחמת 1948", בהנחיית ד"ר אמנון רז-קרקוצקין ופרופ' יגאל שוורץ. תודתי העמוקה נתונה לשניהם, וכן לאיתן בר-יוסף על עזרתו ועל נדיבותו. תודה מקרב לב לשני הקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת על הערותיהם המועילות, לשחר עג'מי, וכן למרואיינים על שחלקו עמי את זיכרונותיהם ואת מחשבותיהם.

¹ מוריס 1991; פפה 1993; ברגר 1998; קימלינג 2004; שליים 2005.

² חירי 2002; גרץ וח'ליפי 2006; Khalidi 2001.

של ספרים ועיתונים לקהל הרחב (Ayalon 2004). תמורות יסודיות אלו נקטעו עם זעזועי 1948: אוספי ספרים פרטיים וציבוריים נספו וסיפורים אבדו עם האנשים שנשאו אותם עמם בזיכרונותיהם (שם).

ממאי 1948 ועד סוף פברואר 1949 אספו עובדי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (להלן: הספרייה הלאומית) כ-30,000 ספרים, עיתונים וכתבי יד שהותירו אחריהם פלסטינים תושבי מערב ירושלים (ג"מ, גל 1429/3). כך תוארו המעשים מבעד לעיני העושים במלאכה, בתזכיר של הספרייה הלאומית מחודש מרס 1949:

מיד עם כיבוש קטמון והשכונות הקרובות לה על ידי צבא ההגנה נתעוררה בלב רבים מאנשי הספר הדאגה לגורלם של אוספי הספרים הפרטיים והציבוריים הנמצאים בשכונות אלה. מצד כמה מאנשי האוניברסיטה וכן מאנשי ספר שמחוצה לה באה ההצעה והדרישה שבית הספרים של האוניברסיטה יוציא את הספרים משכונות הכיבוש, מקום שם הם נמצאים במצב של אי-ביטחון, ויעמידם תחת חסותו.

...אם כי הצלת הספרים היתה לשמה ומטרתה המידית היתה להציל רכוש רוחני מאובדן וכליון, לא העלמנו בפני השלטונות הנוגעים בדבר את תקוותנו שתימצא דרך להעביר את הספרים בחלקם, ואולי בחלקם הגדול, לרשות האוניברסיטה — כבוא השעה ("דוח על איסוף ספרים מהשכונות הנטושות בידי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי", ג"מ, גל — 1429/3).

במאמר זה אבחן את פרשת איסופם של רבבות ספרי הפלסטינים מהשכונות המערביות של ירושלים, ואת הפיכתם לחלק מאוספי הספרייה הלאומית.

"בזמן האחרון אורגנה ועדה מטעם האוניברסיטה, שעוברת אחרי הצבא ואוספת את הספרים מהבתים"

השוד והביזה בזמן המלחמה ואחריה היו נפוצים מאוד ונזכרו לא מעט בטקסטים בני הזמן. דוד בן-גוריון דיבר על כך מפורשות באחת משיבות הממשלה: "ההפתעה היחידה שהופתעתי, הפתעה מרה — היא גילוי ליקויים מוסריים בתוכנו, ליקויים שלא חשדתי בקיומם. כוונתי לשוד ההמוני שהשתתפו בו כל חוגי היישוב" (בן-גוריון 1982, 524). גם העיתונות היומית של התקופה ייחדה לעניין תשומת לב רבה. ב-15 ביוני 1948 נכתב במאמר המערכת של *על המשמר*: "ריסון הגנבים בתוכנו הפך לבעיה חיונית שאינה סובלת דיחוי. ...האנשים בתוכנו העושים דין לעצמם ולוקחים לעצמם זכויות ששום איש לא נתן להם, מפרקים מבפנים את כוח עמידתנו. הם מהווים סכנה גדולה ויש ללחום בהם בכוח החוק והעונש"; ב-21 ביוני ציין כתב אנונימי של העיתון: "פרשת השוד והביזה לא שככה בירושלים. למרות הפניות וההתראות רבים הם מקרי השוד בעיר. ...אנשי ירושלים שואלים: היאמרו די השלטונות שלנו רק בפניות או שמא גם ינקטו אמצעים חמורים כנגד פושעים

אלו?". וב-1 ביולי דיווח אריה צימוקי: "סוף כל סוף יצאו ראשי המשטרה ומנהיגי העיר למלחמה בשוד ובביזה". דב שפריר, האפוטרופוס הראשון על נכסי נפקדים, התבטא אף הוא בנחרצות נגד הביזה בשלהי אוגוסט 1950:

בריתם המבוהלת של התושבים הערבים בהמוניהם ונטישת רכוש עצום הכולל אלפי דירות, חנויות ובתי מלאכה; הפקרת תבואות בשדות ופרי בגנים, פרדסים וכרמים... העמידו את היישוב הלוחם והמנצח בפני פיתוי חומרי חמור. הרגשת היתרון של מעטים מותקפים שעמדו על נפשם וניצחו את הרבים התירה, כביכול, את ההנאה משלל האויב, ויצרי הנקמה והפיתוי החומרי הכשילו רבים. אכן ההיסטוריה חוזרת על עצמה בכל הנוגע ליצר לב האדם. בדברי ימי עם ישראל נמסר, בפשטות ובבהירות, ללא כיסוי כלשהוא ולפי הכתובת המלאה: "וימעלו בני ישראל מעל בחרם וייקח עכן בן-עמי בן-זכדי בן-זרח למטה יהודה מן החרם" (שפריר תשל"ה, 242).

בשנים שלאחר מכן נוצרו תקנות, חוקים ומוסדות, שנועדו למנוע את שיבתם של הפליטים, להפקיע את רכושם הנטוש ולהשתמש בנכסיהם לצורכי קליטת עלייה (ויס 2007, 86). זמן קצר לאחר שנסו הערבים מבתיהם הופקד רכושם בידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים, שהוסמך למכור אדמות נפקדים ל"רשות הפיתוח", גוף ממשלתי שהוקם במיוחד לשם הרכישה. רשות הפיתוח מכרה את האדמות לקרן קיימת לישראל, והקרן החכירה אותם ליהודים בלבד (קורן 1996; במבג'י-ספורטס 2000). האפוטרופוס לא רק דאג לניהול הרכוש, אלא גם הפיץ אותו בין גופים שונים, ולפיכך תפקידו לא היה לשמור על הרכוש למען בעליו החוקיים, אלא דווקא לנשל אותו מהם (Habash and Rempel 1999). סחורות, חומרים וציוד הועברו למחסנים שהוקמו במיוחד לשם כך, אף שרובם הועברו היישר מן החנויות לרשות הצבא. מה שהותיר הצבא נמכר לגופים ציבוריים לפי סדר עדיפויות שכלל שיקולים ממלכתיים (ברגר 1998, 61–62). פה ושם נעשו ניסיונות להסוות את העובדה כי התקנות והחוקים — בהם "תקנות לשעת חירום (אזורי ביטחון) 1949", ו"חוק נכסי נפקדים" — נועדו להקל על הפקעת הקרקעות והרכוש ולמנוע את השבתו לפלסטינים, ואולם אלה היו היוצאים מן הכלל (ויס 2007, 88). כפי שציין סברי ג'רייס (1966, 61), מ-1948 ואילך התנהלו פעולות ההפקעה בשני אופנים משולבים: שימוש בכוח הזרוע מחד גיסא, והסתמכות על חוקים מאידך גיסא.

ההחרמה והשוד לא פסחו על ספרים ועתיקות. ב-27 ביוני 1948 כתבו משה קניוק ושמואל הנדלר, חברי האגודה לחקירות ישראל, למחלקת התרבות בצבא ההגנה לישראל כי המלחמה המיטה

...הרס וחורבן אפילו מחוץ למעשי הקרב. כל סוגי ה"חובבים" או "אנשי המעשה" הניחו ידיהם על עתיקות; הראשונים לעצמם והאחרונים כדי למכור לאספנים או לבעלי חנויות לעתיקות. בין הדוגמאות אנו יכולים לציין שהמוזיאון המקומי בקיסריה נפרץ, ובהיעדר שומר רוקן עד

מהרה. תל מגידו נמצא במצב דומה. בתל-אביב נפוצה שמועה שאנשי האצ"ל שדדו את החנות המפורסמת של אפגני ביפו והם מוכרים את השלל" (מצוטט אצל Kletter 2006, 4).

קניוק והנדלר הציעו שתוענק להם הסמכות לאסוף את העתיקות מאזורי הקרב, עד שתתקבל החלטה רשמית בעניינם (שם, 5). ב-15 באוגוסט 1948 הוציא המושל הצבאי ביפו מאיר לניאדו צו שנועד למנוע את ביזת הספרים ואת הוצאתם אל מחוץ לתחומי העיר: אסור להוציא שום ספר ערבי מתחום העיר יפו. ועדה שמונתה על ידי שר המיעוטים בראשותו של ד"ר ישראל בן זאב, מומחה לספרות והיסטוריה ערבית, תאסוף את כל הספרים הערביים ביפו ותרכזם בתוך העיר. כל אדם בשטח העיר, אשר ברשותו כל ספר שהוא, מכל סוג שהוא — יודיע למשרדי המושל כדי שהממונים על כך יבואו לקחתו (על המשמר, 1.9.1948).

הספרים שנאספו ביפו רוכזו בספרייה שהוקמה במיוחד לשם כך בשכונת ג'בליה (היום גבעת עלייה). ב-18 במאי אותה שנה ביקר בן-גוריון ביפו כדי לעמוד מקרוב על מצבה של העיר, שבאותה עת, שלושה שבועות לאחר שנכבשה בידי חיילי האצ"ל, כבר התרוקנה כמעט כליל מתושביה הערבים (מוריס 1991, 134–143). ב-9 בדצמבר שב ליפו, והפעם לקחו אותו מארחיו לספרייה הערבית. בן-גוריון כתב ביומנו: "ביקרתי עם ששון בספרייה הערבית של מדינת ישראל ביפו. ריכזו רבבות ספרים ערביים. עובדים שם צמח ונ"ד"ר ישראל] בן זאב. עוד לא מיינו ורשמו הספרים. ממשיכים באוסף" (בן-גוריון 1982, 871). עשרה ימים אחר כך, בישיבת הממשלה ב-20 בדצמבר, הזכיר השר יצחק גרינבוים את איסוף הספרים מהבתים הנטושים בירושלים:

כאשר נכנסתי פעם ראשונה לקטמון — התפלאתי. חוץ מבתים אחדים שנפגעו, עושה השכונה רושם כאילו לא נגעו בה. נכנסתי לתוך בתים שנכבשו בסערה ולא ראיתי בהם עקבות שוד. מובן שלו הלכו אחרי הצבא שלטונות אזרחיים ושמו ידם על רכוש האויב מיד לאחר הכיבוש, היינו מונעים שישים-שמונים אחוזים של השוד. ...בזמן האחרון אורגנה ועדה מטעם האוניברסיטה, אשר עובדת אחרי הצבא ואוספת את הספרים מתוך הבתים. שני אופנים לדעתי להפסקת השוד: על ידי יריות, או על ידי ארגון הכוח הציבורי שילך אחרי הצבא צעד צעד וישתלט על רכוש האויב (שגב 1995).

צעדים ראשונים

לאחר כיבוש שכונת קטמון בראשית מאי 1948 החלו עובדי הספרייה הלאומית באיסוף ספרי הפלסטינים ממערב ירושלים. שכונותיה המערביות של ירושלים, בהן קטמון, טלביה, בקעה, מוסררה, המושבה הגרמנית, המושבה היוונית ואבו-טור, שהיו מאוכלסות בעיקר בערבים, נכבשו במחצית הראשונה של 1948. האוכלוסייה הערבית במערב ירושלים, שלפני 1948 מנתה כ-28,000 איש והיתה מהקהילות הערביות המשגשגות במזרח התיכון, נפוצה

לכל עבר. עם שוך הקרבות נותרו בשכונות הערביות במערב ירושלים רק כ-750 לא יהודים, רבים מהם יוונים שהורשו להוסיף ולהתגורר בבתייהם במושבה היוונית (Krystall 1999). ב-10 ביוני 1948 שלח דוד סנטור, המנהל האדמיניסטרטיבי של האוניברסיטה העברית בירושלים, תזכיר להנהלת הסוכנות היהודית כדי שתעביר אותו ל"דיון דחוף", כלשוננו, בממשלת ישראל. את התזכיר כתב מנהל הספרייה הלאומית, קורט דויד וורמן, וכותרתו: "על הצורך הדחוף ברשות מרכזית של אפוטרופסות לענייני הספריות והספרים הציבוריים והפרטיים העזובים". וורמן ביקש להעניק לספרייה הלאומית מעמד של "רשות מוסמכת מרכזית שתפקידה יהיה לטפל בענייני הספריות העזובות, בין ציבוריות ובין פרטיות... [שכן] לדעתנו, בית הספרים הלאומי הוא המוסד המיועד לקבלה ואפוטרופסות על הספרים מהסוגים שהזכרנו. בידי בית הספרים האפשרות לדאוג לשמירתם המתאימה של הספרים וכן להחזרתם לבעליהם החוקיים, אם יופיעו כאלה". והוא הוסיף: "היעדר סמכות רשמית מוכרת על ידי השלטונות הצבאיים והאזרחיים הפריע ומפריע לא מעט בהצלחת הספרים. בין הקשיים הרבים העומדים בדרכנו יש לציין במיוחד את התופעה הלא נאותה של התחרות בין מוסדות ציבוריים שונים הרוצים לזכות במציאה" (אא"ע, 042/1948). כשבועיים לאחר מכן, ב-26 ביולי 1948, כתב שלמה שונמי, מנהל מחלקת ההשאלה בספרייה הלאומית ובאותה העת מרכז פעולת איסוף ספרים מהשטחים הכבושים³, לוורמן:

לפי הערכתי נאספו עד היום כ-12,000 ספרים ויותר. חלק גדול מספריות של הסופרים והמלומדים הערבים נמצא עכשיו במקום מבטחים. כמה שקי כתבי יד, שטרם הוברר ערכם, נמצאים גם כן בידנו. רוב הספרים מקורם בקטמון, אך גם למושבה הגרמנית ולבקעה ולמוסררה הגענו. כמה ספריות ערביות מפוארות מצאנו במוסררה. ממוסררה הוצאנו גם חלק מספריית בית הספר השוודי. הרוחות טרם שקטו בסביבה זו, אך אקווה שנוכל להמשיך שם בימים הקרובים. ... לפני ימים אחדים העמידה האוניברסיטה לרשות הפעולה הזאת 2-3 פועלים מעובדיה. זה הביא לידי פוריות גדולה בעבודה אשר בה עסקנו בזמן האחרון רק שלושה: גולדמן, אליהו ואני. וגם אלה לא עסקו בה יום-יום, אלא לסירוגין. בדירתו של ברגמן קיבלנו חדר וגם בבית איטינגון גילינו מחסן קטן. שני חדרים אלה פתרו לפי שעה את בעיית המקום" (בסל"א כ"י 793/200).

ממאי 1948 עד פברואר 1949 נאספו בירושלים כ-30,000 ספרים שהיו בבעלות פרטית של פלסטינים, מרביתם בערבית ומיעוטם באנגלית, בצרפתית, בגרמנית ובאיטלקית. מלבדם נאספו עוד אלפי ספרים שהיו שייכים למוסדות חינוך ולכנסיות (דוח הספרייה הלאומית מחודש מרס 1949, ג"מ גל 1429/3). הספרים היו בנושאים מגוונים: משפט אסלאמי, הלכה

³ מכתב ק"ד וורמן להנהלת האוניברסיטה העברית בירושלים, אפריל 1948 (בסל"א כ"י 793/200). שונמי עצמו דיווח על תפקידו ביולי 1956: "בשנת 1948, בזמן מלחמת השחרור, נמסר לידי מטעם המנהל הנוכחי, הד"ר ק' וורמן, ניהול פעולה של הצלת ספרים בשכונות הערבית שנתרוקנו מתושביהן" (בסל"א כ"י 793/212).

אסלאמית, פירושים של הקוראן, ספרות יפה שתורגמה משפות זרות, מעט ספרות מדעית, היסטוריה ופילוסופיה. כפי שעולה מדוח של שונמי, שנכתב בשלהי מרס 1949, לחיילים היה תפקיד מרכזי באיתורן של ספריות ובהעברת המידע על אודותן לספרייה הלאומית: תוך שבועות מעטים יצאו מוניטין לפעולותנו בכל חזיתות ירושלים ונוצר מעין שירות מודיעין ספונטני, שלקחו בו חלק אנשי צבא ואזרחים שיש להם יחס לספרים. אנשי האוניברסיטה שבצבא ובראשם סטודנטים השתתפו השתתפות פעילה בשירות מודיעין זה. הידיעות על ריכוזי ספרים רדפו זו את זו והיה זמן שלא היה בידנו לעקוב אחר כולן, כי רבו. רוב הידיעות היה בהן ממש, אך הגיעו גם ידיעות לא מדויקות שהיו מבוססות על שמועות פורחות והן גררו אחריהן חקירה ודרישה ואיבוד זמן יקר לבטלה. ויש גם שהודיעונו על ספרייה גדולה או קטנה ועד שבאנו להצילה נעלמה מהמקום. קשה להעריך אפילו בקירוב את הכמות או את האיכות של הספרים שהחליפו בעלים בדרך בלתי חוקית זו (ג"מ גל — 1429/3).

לשם איסוף הספרים נזקקה הספרייה הלאומית להסכמתם ולתמיכתם של מוסדות הממשלה והצבא. ב־12 בדצמבר 1948 דחה מנהל המחלקה לעדות נוצריות במשרד הדתות, יעקב הרצוג, את בקשתו של וורמן להעביר לידי הספרייה הלאומית את ספריית כנסיית דורמציון. הבקשה, כך כתב הרצוג, הועברה להכרעתו של שר הדתות יהודה לייב מימון, והשר החליט כי אין להעביר את הספרייה שלא בנוכחות הכמרים או בלי הסכמתם המפורשת. "בינתיים", הוסיף, "אין חשש לגניבת הספרים היות והם חסומים על ידי קיר שאותו אין לפרוץ בנקל" (אא"ע 042/1948). יומיים קודם כתב וורמן לדב יוסף, המושל הצבאי של ירושלים:

בקשר לאיסוף הספרים הנטושים שאנו עוסקים בו זה כמה חודשים נתקלנו בזמן האחרון בקושי בדרך איסוף הספרים השייכים למוסדות חו"ל. לפי הרישיון שקיבלנו מהשלטונות הצבאיים אין מרשים לנו להוציא משטחי הכיבוש ספרים שהם רכוש מוסדות חו"ל. דבר זה גורם לאיבודם של הרבה ספרים, ביניהם יקרים וחשובים. בוודאי ידוע לכב' שהספרים הנאספים על ידינו נשמרים אצלנו בתנאי אפוטרופוסות ומחסני הספרים הנטושים הועמדו להחלטתו של האפוטרופוס על רכוש האויב. אי-לזאת אנו פונים לכב' בבקשה להרחיב בטובו את הרישיון הניתן לבא-כוחנו מר שונמי גם על ספרים הנטושים מרכוש מוסדות חו"ל. אנו נקבע לספרים אלה מקום מיוחד במחסנו ונציין עליהם את שם המוסד שלו הם שייכים (ג"מ ג — 271/60).

המושל הצבאי נענה לבקשת הנהלת הספרייה הלאומית, אך דרש ממנה למסור רישום שיטתי ומפורט של הספרים. וורמן השיב כי בתנאי העבודה הנוכחיים, מן הנמנע להיענות לדרישה: "אם כוונתכם לרישום אינדיבידואלי של כל ספר, עלינו להודיעכם שאין הדבר הזה בגדר האפשרות בתנאי העבודה שאנו נתונים בהם עתה. הצמצום בכוחות עובדים וכן צוות המקום אינם מאפשרים לנו למלא תנאי זה" (שם). הוא הוסיף כי אחד הפקחים על הרכוש הנטוש הודיע לבא כוח הספרייה שבינתיים נעלמו כבר חמישים אחוזים מהספרים

שעובדי המוסד לא הורשו להציל (שם). ב-17 בדצמבר התכנסה בירושלים ועדת התקציב של הוועד הפועל של האוניברסיטה העברית. הוועדה בקשה מוורמן "להמציא ליו"ר הוועד את הפירוט וההסברים בקשר לדרישת הספרייה להקצבה להוצאותיהם בקשר לספרים נטושים" (אא"ע 042/1948). מזכירות הוועדה המליצה ליו"ר הוועד הפועל, ארנסט סימון, להיענות לדרישת האוניברסיטה (שם). בהצעת התקציב של הספרייה הלאומית לשנת 1949, תחת הסעיף "ספרים נטושים", נכתב כי לשם "הובלה בארץ (בעיקר בירושלים), מחסנים, ביטוח, סכום בלתי תקציבי של 300 ל"י... אם תתרחב הפעולה של איסוף הספרים הנטושים, ייתכן שנבוא בדרישה נוספת במשך השנה" (שם).

בתוך כמה שבועות נפתרו מרבית המחלוקות שהצרו את צעדי הספרייה הלאומית. אף על פי שמעמדה לא עוגן באורח רשמי היא זכתה בהדרגה למעמד של גוף המופקד על איסוף הספריות הפלסטיניות ושמירתן. ב-9 בינואר 1949 כתב קצין השלטון מרחב דרום לעמיתו במרחב הצפון: "מר שלמה שונמי, נציג הספרייה הלאומית, קיבל רשות לאסוף ספרים נטושים... ולנקוט אמצעים כדי שיישמרו על ידי האוניברסיטה... נא לעזור לו במילוי תפקידו" (ג"מ ג — 271/60), ושבוע אחר כך, ב-16 בינואר 1949, דיווח וורמן לקצין השלטון הצבאי במרחב צפון על הוצאתם של כאלף ספרים מבית הספר השוודי, רובם הגדול בשוודית ומיעוטם בערבית ובאנגלית. הספרים, כתב, דנים בתיאולוגיה נוצרית ובענייני ארץ ישראל, ומיעוטם ספרי לימוד. הוא הוסיף כי מהמחסנים שעל יד כנסיית סנט פאול הוצאו כ-500 ספרים, כמעט כולם באנגלית. הספרים דנים רובם ככולם בחקר התנ"ך ובענייני הנצרות (שם). ביוני 1949 מצאה הספרייה הלאומית לנכון להודות לצבא ולממשלה: "בהזדמנות זו", כתב שונמי, "הננו מודים לאנשי הצבא ולאפוטרופוסים של המשרדים הממשלתיים הנוגעים בדבר, על עזרתם הרבה ועל ההכנה והאהדה שהם גילו ומגלים לעבודה חשובה זו" (ידיעות בית הספרים יוני 1949).

"וכאן המקום להזכיר מעשה הצלת ספרים שנעשה על ידי האוניברסיטה"

מלחמת 1948 פגעה קשות בספרייה הלאומית, שמאז 1925 היתה אחת ממחלקותיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. "אין ספק שהאירוע החמור ביותר בתולדות בית הספרים היה ניתוקו, וניתוקה של האוניברסיטה כולה, מהר הצופים בעקבות ראשיתה של מלחמת העצמאות בשלהי שנת 1947", כתב דב שידורסקי, והוסיף: "השלכותיו של אירוע זה על בית הספרים והשפעתו ניכרו בשני העשורים הראשונים של תקופת המדינה, שכן מן ההכרח היה להתחיל לבנות את האוסף הלאומי והאוניברסיטאי מבראשית" (שידורסקי 2006, 408–409). היתה זו גם תקופה של תמורות פוליטיות מרחיקות לכת: לאחר ייסוד המדינה נתבעה האוניברסיטה להתגייס ל"מטרות הממלכתיות. האוטונומיה המוסדית שממנה נהנתה בעשורים הקודמים נפגעה מאוד ובהדרגה קיבלה את מרותה האינסטרומנטלית והאידיאולוגית של הממשלה. האוניברסיטה — שבשנות העשרים והשלושים עוצבה ברוח רעיונותיו של

אחד העם בנוגע לתעודתה הרוחנית של היהדות, ופעלה כ"אוניברסיטת פזורה" המבטאת את האחדות שבין הארץ לגולה וכאופוזיציה לציונות המדינית והטריטוריאלית⁴ – הולאמה הלכה למעשה על ידי בן-גוריון (כהן 2006). ואולם איסופן של הספריות הפלסטיניות מעיד על הדו-ערכיות של שינויים אלה: מצד אחד, מלאכת האיסוף התבססה על הרחקת הפלסטינים מגבולותיו של הקולקטיב הלאומי, שהוגדר כיהודי באופן אקסקלוסיבי (רז-קרקוצקין 1993, 25), ועל תפיסתה של הציונות את עצמה בתור סוכנת תרבות שייעודה המוסרי להביא את בשורת הנאורות לפרבר הנחשל של אירופה בשולי המזרח התיכון (חינסקי 2002, 69). תפיסה זו נבעה ממחשבת ההשכלה ומהקולוניאליזם האירופי, שהצדיקו את הבאת נכסי הרוח והתרבות של הקולוניות מעבר לים לאירופה, וראו בה מעשה שנועד להצלת אותם נכסים ולהגשמת ערכי ההומניזם והאוניברסליזם (שוחט 2001, 300), בתוך הקשר פוליטי של מאבק לאומי על תרבות ומורשת (Abu El-Haj 2002, 242–245). במסמך שנשא את הכותרת "עיבוד הספרים הערביים מן השטחים הכבושים", הצביע אליהו אשתור (שטראוס), מנהל מחלקת מדעי המזרח בספרייה הלאומית, על חשיבותם של ספרי הפלסטינים להתפתחות המוסד:

מאחר שניתנה לבית הספרים הלאומי הזכות לאסוף בשטחים הכבושים ספריות מופקרות והחלו בפעולה מקיפה בשכונות הערביות של ירושלים, נאספו עד כה בתור אומדנא קרוב ל-9,000 ספרים ערביים. מספר הספרים שהובאו באופן זה אל הספרייה הוא יותר גדול ממספר הספרים הערבים שנאספו על ידינו במשך כל שנות קיום המוסד. ...היות ובגישתנו לפעולה זו נשקפת נגד עינינו האפשרות לקבל בשביל הספרייה מבין הספרים האלה חלק בתור שכר טרחה הרי ניתנת לנו האפשרות להרחיב במידה ניכרת את אוספינו (בסל"א כ"י 793/200).

בהמשך דבריו טען אשתור כי למחלקת מדעי המזרח יתרון על פני מוסדות מקבילים בארצות ערב:

אם יימסר חלק הגון של הספרים האלה לבית הספרים נוכל להרחיב את אפשרויות המחקר במידה ניכרת. נעלה מכל ספק שעלינו להכניס לבית הספרים בראש וראשונה אותם ספרים שאינם בידנינו. ואשר לשאר הספרים אנו מעוניינים בעיקר בחיבורים מן הספרות הקלאסית. ...בדיקת הספרים שהגיעו לידינו מצריכה אפוא עיבוד ספרני תוך ידיעה מדויקת של צרכינו, ומן המותר להעיר שדווקא מבחינה זו עולה המחלקה המזרחית שבבית הספרים על מוסדות דומים בשאר ארצות המזרח הקרוב שהם אמנם עשירים בספרים אך אינם מסודרים כל צורכם ואינם מאפשרים לקורא ולחוקר עבודה כמו זו שאפשר לעשותה אצלנו (שם).

⁴ רבים מבני הדור הראשון באוניברסיטה, בהם גרשם שלום, יהודה ליב מאגנס, דוד סנטור, מרטין בובר ושמואל הוגו ברגמן, היו חברים באגודת "ברית שלום". האגודה נוסדה ב-1925 בתגובה לרדיקליזם הציוני הרביזיוניסטי, וחרתה על דגלה הקמת משטר דו-לאומי בארץ על בסיס שוויון זכויות פוליטי בין יהודים לערבים ומתן אוטונומיה לכל קבוצה (הלר תשס"ד, 13).

מחלקת מדעי המזרח בספרייה הלאומית היתה כפופה למכון ללימודים אוריינטליים באוניברסיטה העברית בירושלים, שנחנך ב-1926. עד שלהי שנות הארבעים עסק המכון בעיקר בחקר מורשת האסלאם מימי הביניים והערבית הקלאסית (כהן 2006), ונשלט בידי פרופסורים שקיבלו הכשרה פילולוגית באוניברסיטאות גרמניות, ואשר תביעתם לזכות בהכרה בתור מומחים לנושאים ערביים התבססה לא על היכרות עם הילידים כי אם דווקא על למדנות ועל מרחק (אייל 2002, 140; מילסון תשנ"ז). בשנות השלושים והארבעים גברו הקולות שדרשו מן המכון לשנות את אופיו ואת מטרותיו. העימות הגיע לשיאו לאחר כינונה של מדינת ישראל: בתוך כמה שנים נזנח בהדרגה המודל של מכון מדעי טהור, ואת מקומו תפס דגם חדש של מקצועיות ממלכתית, שביקשה לשלב בין הוראה ומחקר לבין הכשרת פקידים, מזרחנים ואנשי ביטחון בתחומי הערבית והאסלאם.⁵

צדה השני של דו־ערכיות זו היה שהספריות הפלסטיניות נאספו, ולא הועלו באש או נעזבו בכתים הנטושים של השכונות הערביות שהתרוקנו מיושביהן. השוד הציל אותן אפוא מכליה: לולא נאספו היה גורלן נחרץ – ככל הנראה, דבר לא היה נותר מהן לפלטה. יתר על כן, איסוף הספרים והפקדתם בספרייה הלאומית היו משקל נגד לנטייתן של הציונות להכחיש את נוכחותם של הפלסטינים ילידי הארץ (סעיד 1991, 106–107), ולפיכך בכוחם להצביע הן על האלימות הנתונה דרך קבע בבסיסה של מדינת הלאום (Derrida 1992, 963) והן על כישלון המאמץ להסתירה: תמיד נותרים שרידים וסימנים המשמרים בתוכם, באופן גלוי או סמוי, את האלימות ואת שרידי המאמץ להעלים אותה (חבר 2004, 418).

בשנת 1958 פרסם שלמה שונמי רשימה שעסקה בתרומתו לפרויקט "אוצרות הגולה". היה זה מפעל משותף של האוניברסיטה העברית בירושלים, הספרייה הלאומית ומשרד הדתות, ובמסגרתו הובאו לישראל לאחר מלחמת העולם השנייה מאות אלפי ספרים וחפצי יודאיקה של יהודים שנשדדו והוחרמו בשיטתיות על ידי המשטר הנאצי. לקראת סוף דבריו הזכיר את פרשת ספרי הפלסטינים:

וכאן המקום להזכיר מעשה הצלת ספרים שנעשה על ידי האוניברסיטה והוא שונה מאוד באופיו מסוגי ההצלה הנזכרים לעיל. בזמן מלחמת השחרור בוצעה פעולת הצלת ספרים בירושלים, ואחר כך גם במקומות אחרים, בשכונות הערביות הנטושות. עובדי הספרייה יחד עם פועלי האוניברסיטה "סרקו" בסכנת נפשות את השטחים שבגבולות ולא פעם ניתכו עליהם צורות כדורי הלגיון הערבי, וניצלו בנס (שונמי תשכ"ט, 63–64).

⁵ הדגם החדש בא לידי ביטוי מובהק בספר שפרסמה האוניברסיטה העברית במלאת 25 שנים לייסודה: "אם 1948 היתה שנת מלחמה, היתה זו גם שנה שבה הושג ההישג ההיסטורי של הקמת מדינת ישראל. המדינה הצעירה, לא פחות מהצבא, היתה זקוקה לאוניברסיטה. דרושים היו אנשים שקיבלו באוניברסיטה הכשרה במקצועות שונים כדי לסייע לממשלה, והללו נמצאו במידה גדולה בין אנשי המדע של האוניברסיטה: גיאולוגים, ארכיאולוגים, סטטיסטיקאים, מומחים למשפט יהודי, מומחים ללשון הערבית, למנהגים ולמסורת של הערבים, בלשנים ורבים אחרים. הם נענו לקריאה לשרת את המדינה מבלי שייטשו את עמדותיהם באוניברסיטה" (האוניברסיטה העברית בירושלים 1950, 59).

דומה כי מפעל "אוצרות הגולה" היה אמור להאציל מרוחו על פרשת הספריות הפלסטיניות, באמצעות הצבתם זה בצד זה והצגתם כמפעלי חסד והצלחה. ייתכן שזו היתה דרכו של שונמי להצדיק את אירועי 1948. עם זאת, גם מעשי השוד של המשטר הנאצי לא היו חפים מדור-ערכיות. אף על פי שהשוד, ההחרמה והביזה נעשו באורח שיטתי ומאורגן, ועל בסיס אתני, ואף שהיו חלק בלתי נפרד מהאידאולוגיה הנאצית של הפתרון הסופי (Hill 2001), מטרת הביזה, כפי שהוגדרה בצו של היטלר מיוני 1940, היתה "להגן על רכוש תרבותי חסר בעלים של יהודים", ולסייע בהקמת מוסדות לחקר השאלה היהודית לאחר המלחמה (Yahil 1990, 439). כפי שציינה חנה ארנדט (2000, 46), הודות ל"שיגעון המזור" הזה של הנאצים ניצלו אוצרות תרבות גדולים ורבים של יהדות אירופה.

"אני זוכר שקים גדולים של קמח ובתוכם ספרים"

ככל הנראה, הספרים שנאספו בשכונותיה הערביות של מערב ירושלים הובאו תחילה לספריית האפוטרופוס בירושלים, ששכנה בקומה הראשונה של בית מגורים מדרום ל-YMCA. בוטרוס אבו-מאנה, פרופסור במחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה, שימש ספרן בספריית האפוטרופוס בעת לימודיו במכון למדעי המזרח בשנים 1956–1959. לדבריו, הספרייה, שהיתה שלוחה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, הוקמה מיד לאחר המלחמה ונסגרה ב-1961, עם חנוכת הספרייה הלאומית החדשה בקמפוס גבעת רם. אבו-מאנה העריך שב-1956 היו במחסני הספרייה כ-15,000 ספרים מסודרים על גבי מדפים. בספרייה היה גם אולם קריאה ומזרחנים נהגו לפקוד אותו. יעקב יהושע, מזרחן וחוקר תולדות היישוב היהודי בירושלים ואביו של הסופר א"ב יהושע, היה אחד מהם, ואבו-מאנה זוכר שנהג לעיין בעיתונים פלסטיניים מן התקופה העות'מאנית ומתקופת המנדט.⁶ על פי עדות אחרת, הספרים הובאו תחילה לספרייה הסמינריונית של החוג לערבית בבניין טרה סנטה, שמאפריל 1948 העתיקה אליו האוניברסיטה את מרבית פעילותה. לדברי מיכאל שוורץ, פרופסור לשעבר בחוג לפילוסופיה יהודית באוניברסיטת תל-אביב, שעבד בספרייה הלאומית בשנים 1952–1957, הספרייה שכנה בקומה השנייה של הבניין, והכניסה אליה היתה דרך המרפסת. למיטב זיכרונו, הספרים היו שייכים לספרייה הלאומית, והם הושאלו לספרייה הסמינריונית בסטטוס של השאלה תמידית.⁷

אורי פליט, שהחל לעבוד בספרייה הלאומית בשנת 1961, נתקל בכמה ספרים על המהפכה הצרפתית ובספרי חקלאות אחדים,⁸ ועזיז שחאדה, שעבד בספרייה בשנים 1963–1965, קטלג עשרות רבות של כתבי יד עתיקים בערבית.⁹ כל הארבעה זוכרים

⁶ בוטרוס-אנה, ריאיון אישי, 14.3.2007.

⁷ מיכאל שוורץ, ריאיון אישי, 20.3.2007.

⁸ אורי פליט, ריאיון אישי, 20.2.2007.

⁹ עזיז שחאדה, ריאיון אישי, 28.2.2007.

הקדשות, שמות והערות בכתב יד שהופיעו על גבי הכריכות ובין הדפים. "יכולת לראות שאלה ספרים של אנשים משכילים, אריסטוקרטים", סיפר שחאדה. "אני זוכר שלפעמים הופיעו בתוכם הקדשות: 'אני מתכבד לתת לך את ספרי, אשמח לשמוע את דעתך'. היה ספר פילוסופיה אחד שנקרא 'בין הדת לפילוסופיה', שעניין אותי במיוחד ולקחתי אותו הביתה לשישי-שבת".¹⁰ על פי כל העדויות, מיון הספרים ארך שנים רבות, ולמעשה ייתכן כי עדיין לא הושלם.¹¹ אף על פי שמיון הספרים החל כבר ב-1948 (דוח הספרייה הלאומית, ג"מ גל 1429/3), מרביתם נותרו בשקים במשך שנים רבות, והוכנסו לקטלוג הספרייה רק בשנות השישים; מלאכת הקטלוג הצטמצמה מאוד לאחר מלחמת 1967, כאשר לספרייה הגיעו ספרים רבים מהשטחים שנכבשו. "אני זוכר שקים גדולים של קמח ובתוכם ספרים", כך סיפר שחאדה על קורות השנים 1963–1965. "השקים היו מונחים מאחורי אולם הקריאה של המחלקה. היינו מקבלים עשרות שקים, לפעמים אפילו מאה, ומקטלגים אותם".¹² פליט העריך כי מ-1963 עד 1965 קטלג כ-6,000 ספרים. כל הארבעה מעידים כי מוצאם של הספרים היה ידוע לכול. תהליכי הקטלוג היו מסורבלים ואטיים. פליט מספר:

לעתים קרובות לקח הרבה זמן לזהות את שם המחבר, לא תמיד השם הופיע במלואו, או שנדרשו להחליט אם מדובר בסבא או בנכד, שיכולים היו לשאת את אותו השם. היינו צריכים לחפש בקטלוגים של ספריות גדולות ברחבי העולם, ולפעמים זה לקח ימים או שבועות. חלק מהספרים היו ישנים כל כך עד שהאותיות דהו. הדפוס היה מאוד לא ברור. אחר כך היינו צריכים לקבוע מה הנושא של הספר. לפעמים צריך לקרוא את כל הספר כדי לקבוע את הנושא, ולפעמים ספר אחד עסק בשישה נושאים, וצריך היה ליצור כרססת לכל אחד מהם. בכל מקרה, אחרי שקבענו את הנושא הספר נשלח למחלקת צילום, ומשם למחלקת הסיגנטורות.¹³

מהשוואה בין דבריהם של אבו-מאנה ושוורץ, שעבדו בספרייה הלאומית בשנות החמישים, לבין עדותם של פליט ושחאדה, שעבדו בה בשנות השישים, עולה שבדפוס הקטלוג חל שינוי מהותי: "לכל ספר היה מספר סידורי רץ", אמר אבו-מאנה, "ומתחתיו רשמנו את שם הבעלים באנגלית, בקיצורים מוסכמים. סכאכיני, למשל, צוין באותיות SAK, נימר באותיות NIMR וכן הלאה. הסימון הזה הופיע גם על גבי הכריכה הפנימית וגם על גבי הכריכה".¹⁴ בשנות השישים הוסרו שמות הבעלים ואת מקומם תפסה הסיגנטורה AP

¹⁰ שם.

¹¹ לדברי פליט, שעבד בספרייה עד שנת 2001, במחסני הספרייה הלאומית שמורים עדיין כ-4,000 ספרים בלתי מקוטלגים.

¹² עזיז שחאדה, ריאיון אישי, 28.2.2007.

¹³ אורי פליט, ריאיון אישי, 20.2.2007.

¹⁴ בוטרוס אבו-מאנה, ריאיון אישי, 14.3.2007.

(Abandoned Property), המופיעה עד היום על גבי הכריכה החיצונית של ספרים ובקטלוג הממוחשב של הספרייה הלאומית.

איננו יודעים כיצד התקבלה ההחלטה על שינוי שיטת הקטלוג, אך מדובר בתמורה בעלת חשיבות רבה: בשנות החמישים הספרים קוטלגו, ככל האפשר, על פי שמות בעליהם הפלסטינים. ייתכן שציון זהות הבעלים היה קשור לנכונותה של ישראל ב-1949 ובראשית שנות החמישים לשלם לפלסטינים פיצויים תמורת רכושם הנטוש (Zweig 1993, 60). משנות השישים נותק הקשר הישיר, המבוטא בצורת הסימון הקודמת, ואת מקומו תפסה זיקה בלתי אישית, המבוטאת באמצעות שם העצם הכללי "רכוש נטוש". זיכרונם הייחודי והבלתי ניתן לשכפול של בני אדם, שהיה אצור בספרייה במשך יותר מעשור, פנה את מקומו לארכיון כללי. הדבר לא התרחש בנסיבות של סערת מלחמה ואנדרלמוסיה אלא דווקא בימים של רגיעה פוליטית וצבאית. מעשים דומים נעשו באותה עת גם במקומות אחרים: ב-1965 החל מינהל מקרקעי ישראל בהריסתם של יותר ממאה כפרים ערביים נטושים, שנועדה "לנקות" את הארץ ולמנוע לצמיתות את שיבת הפלסטינים לבתיהם (שי 2002). אלה היו שינויים יזומים ומתוכננים, והם נועדו לקבע את תוצאות המלחמה ולהופכם למציאות סופית ובלתי הפיכה. בה בעת, הסיגנטורה AP שבה ואשרה את בעלותם של הפלסטינים על נכסי התרבות, אצרה את עברם ולא הניחה לספרים להיבלע כליל במחסני הספרייה הלאומית. כך הפכו הספרים למצבת זיכרון משונה, הכורכת יחד הרס ושימור, חורבן והצלה. הספרים, שלומן קצר — לעתים ימים ספורים, לעתים שבועות אחדים — נותרו מיותרים, אומצו עד מהרה בידי אדוניה החדשים של הארץ. אלה נטלו אותם לידיהם, הגנו עליהם ובה בעת ניתקו אותם מבעליהם והפקיעו אותם מרקמת החיים של ההווה.

צורת הקטלוג המאוחרת אמנם ניתקה את הזיקה בין הספרים לבני האדם שהחזיקו בהם, וסתמה את הגולל על האפשרות להשיבם לבעליהם, אך בה בעת היא מאפשרת להתבונן, למעשה דרך כל מחשב ביתי, בחלק מכתורי הספרים שנאספו במלחמת 1948: בקטלוג בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי מופיעים 5,787 ספרים המסומנים בסיגנטורה AP. יש לציין כי רק ספרים בשפה הערבית סומנו בסיגנטורה זו; ספרים בשפות זרות נטמנו בספרייה בלי להותיר עקבות. מלבדם השתרבבו לרשימה גם ספרים שראו אור לאחר 1948, שזמן הנמנע שנאספו במלחמה. זאת ועוד, למרות שיטת הקטלוג הנהוגה בספרייה הלאומית, שממיינת ספרים בסדר רץ ולא על פי נושאים,¹⁵ הרוב המכריע של ספרי הפלסטינים שנאספו במלחמת 1948 — למעט אלה המוצגים באולם הקריאה של מחלקת מדעי המזרח — שמורים

¹⁵ זוהי שיטה אינוונטרית: כל ספר שמגיע לספרייה מקבל את המספר הבא בתור, ומרבית הספרים מסודרים במחסנים שלא על פי נושאים, אלא לפי אותיות. האות A מציינת ספרים בעברית או באותיות עבריות (יידיש ולדינו); האות B מציינת ספרים בלועזית שעוסקים במדעי היהדות; האות C מציינת ספרים בכל שפה להוציא עברית שעוסקים בנושאים הכלליים של מדעי הרוח והחברה, ו־D מציינת ספרים בכל שפה להוציא עברית שעוסקים במדעי הטבע. כתבי העת מצויינים באמצעות האות P, שאליה מצרפים את אחת האותיות הנ"ל, בהתאם לנושא ולתחום.

במחשני הספרייה על גבי מדפים נפרדים. זולת שני אוספים, כתבי העת והספרים הנדירים, זהו האוסף היחיד בספרייה הלאומית השמור במרוכז ובאורח נבדל. בדומה לשאר האוספים המכונים במחשני הספרייה, גם אוסף ספרי הפלסטינים אינו פתוח לקהל הרחב. עם זאת, ניתן לעיין בקטלוג הספרים ולהזמין לעיון או להשאלה כל אחד מן הספרים המופיעים בו.

בעלי הספרים

מוחמד אסעאף נשאשיבי (Mohammed As'af Nashashibi, 1882–1948), בן לאחת המשפחות החשובות והעשירות בירושלים, היה מראשוני הכותבים בעיתונים הערביים בארץ. במלחמת העולם הראשונה היה מורה בקולג' אל-צלאחיה. בראשית ימי המנדט היה מנהל בית הספר אל-רשידייה, ואחר כך שימש מפקח במחלקת החינוך, עד שהתפטר מתפקידו ב-1930. אסעאף פרסם ספרי שירה, ספרות ומחקר, והיה נציגה הבולט של האסכולה השמרנית בספרות הפלסטינית ובשפה הערבית. ב-1918 הקים לעצמו אסעאף בית מידות בשכונת שיח ג'ראח בירושלים, שהכיל בין השאר גם אוסף עשיר של ספרים. דודו, נאצר א-דין נשאשיבי (Nasser Eddin Nashashibi, 1923–), מעריך כי בספרייתו של אסעאף היו כ-50,000 ספרים.¹⁶ זו היתה אחת הספריות הגדולות בירושלים של ימי המנדט הבריטי ולעתים קרובות פקדו אותה מלומדים וסופרים ערבים. עם פרוץ הקרבות עבר אסעאף לקהיר, אך המלחמה לא פסחה על ספרייתו. לדברי נאצר א-דין נשאשיבי, הספרים נגנבו בידי יהודים ופלסטינים כאחד: "לשודדים אין לאום. ספרים שנגנבו פלסטינים הועברו מזרחה, והספרים שלקחו היהודים עשו את דרכם מערבה לספרייה הציונית". נאצר הוסיף כי לאחר 1967 ניסה להשיב לידיו חלק מהספרים. הוא נפגש עם מלומדים ישראלים והציע להם חמישה דינרים תמורת כל ספר, אך כולם סירבו. "אני זוכר שב-1968 נפגשתי עם פרופסור ישראלי מהאוניברסיטה העברית בירושלים, ואמרתי לו זאת. הוא ענה לי: 'תראה, היתה מלחמה, לא ידענו מה לעשות בספרים'".¹⁷

נאצר א-דין נשאשיבי עצמו שהה בזמן המלחמה ברמאללה. בשחה עמו סיפר כי מרבית ספריו היו שמורים בספרייתו של הדוד אסעאף. לדבריו, ב-1968 ביקר בספרייה הלאומית וגילה שם ספר בשם *מכרמיאת*, שניתן לו ב-1945 מתנה על ידי המחבר מכרם עוביד (1889–1961), ממנהיגי מפלגת הופד המצרית בין שתי מלחמות העולם. הספר נמצא עדיין בספרייה הלאומית, עם אותה הקדשה שכתב א-דין בדיו כחולה: "לנאצר א-דין, הסופר המבטיח".

שמו של מוחמד אסעאף נשאשיבי אינו מופיע בדוח של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ממרס 1949, אך מצוינים בו שישים שמות של בעלי ספרים, בשתי עמודות מקבילות: מרביתם פלסטינים ומיעוטם נתינים זרים ומוסדות: מחלקת הבריאות של הממשלה

¹⁶ נאצר א-דין נשאשיבי, ריאיון אישי, 22.2.2007.

¹⁷ שם.

המנדטורית במושבה הגרמנית, בית הספר אלעמריה בשכונת הרכבת, כנסיית פאול ברחוב הנושא את אותו השם, בית הספר אל-אמה בבקעה, בית החולים למחלות עיניים ע"ש סנט ג'ון במושבה הגרמנית, בית המרקחת חאטום במוסררה, מנזר סן סימון בקטמון ובית הספר השוודי ברחוב סנט פאול. הנתינים הזרים – אזרחותם צוינה בסוגריים – הם ד"ר באור, נתין צרפתי, ומארטי, נתין יווני. כל שאר השמות, חמישים במספר, הם של פלסטינים: מלומדים, סופרים, אנשי חינוך, בנים למשפחות מרכזיות ובעלות השפעה, אנשי עסקים ובעלי מקצועות חופשיים; חלק לא מבוטל מהשכבה המשכילה של ערביי ירושלים. הרשימה שהכין שונמי מתעדת תמונה קבוצתית של אליטה פלסטינית שבאותה העת כבר עמדה בחורבנה: עם תום הקרבות התברר כי מלבד אובדן המולדת, הבתים והרכוש, איבד העם הפלסטיני גם את האריסטוקרטיה שלו (פפה 2002, 364).

גם שמו של ח'ליל סכאכני (Khalil Sakakini, 1878–1953), מחנך וסופר ערבי נוצרי שנמלט מביתו בשכונת קטמון באפריל 1948, נזכר ברשימה. ספרייתו העשירה נמצאת כיום בספרייה הלאומית. חתימתו של סכאכני, כתובה בדיו שחורה בערבית, מופיעה עד היום על גבי אחדים מספריו,¹⁸ ובפתחו של ספר אחר מצוינת הכתובת "סרי סכאכני, ירושלים 1940".¹⁹ סרי היה בנו הבכור של ח'ליל, והוא נפטר ב-1953. בקיץ 1967 ביקרו האלה ודומיה סכאכני, בנותיו של ח'ליל, בספרייה הלאומית, וגילו את ספריו של אביהן, עם הערות שנהג לרשום בהם (Sakakini 1987, 121). לפני כמה שנים פנה חבר הכנסת ג'מאל זחאלקה להנהלת הספרייה הלאומית וביקש ממנה להעביר את ספריו של ח'ליל סכאכני למרכז התרבות שהוקם על שמו ברמאללה. לדברי זחאלקה, הנהלת הספרייה השיבה כי לא תוכל לדון בבקשה עד שימסור לידיה רשימה מלאה של ספרי סכאכני הנמצאים ברשותה.²⁰

בצדו של סכאכני מופיע ברשימה דודנו יעקוב פרג' (Ya'qoub Farraj, 1874–1944). פרג' היה מנהיג העדה היוונית-אורתודוקסית בירושלים, ב-1937 העיד לפני ועדת פיל, ושנים רבות היה הסגן הנוצרי של ראש עיריית ירושלים. גם שמו של הנרי קטן (Henry Cattin, 1906–1992) נזכר בדוח. קטן היה מוסמך הפקולטה למשפטים מטעם אוניברסיטת לונדון וחבר במועצת המשפט הפלסטינית בשנים 1940–1948. ב-1946 העיד לפני הוועדה האנגלו-אמריקנית שבדקה את שאלת פלסטין, ובשנות הארבעים ייצג את הליגה הערבית בדיונים עם מתווך האו"ם פולקה ברנדוט. בעקבות כיבוש מערב ירושלים יצא לגלות בדמשק, ממנה המשיך לבירות ולבסוף קבע את מקומו בפריז. ממקומו בגלות הוסיף לעסוק בעריכת דין ובכתיבת ספרים. גם שמו של ח'ליל בידס (Khlil Baydas, 1874–1949) רשום בדוח. בידס נולד בנצרת ובצעירותו היה מנהל בית הספר הרוסי בירושלים ובדמשק. ב-1916 היה מעורב במהומות שכוונו נגד השלטון העות'מאני, ואט אט קנה לעצמו שם של סופר, מסאי ומתרגם מרוסית. באפריל 1948 נמלט לירדן וממנה ללבנון. דמותו של בידס נחקקה

¹⁸ AP 3908

¹⁹ AP 3249

²⁰ ג'מאל זחאלקה, ריאיון אישי, 14.6.2006.

בנפשו של אדוארד סעיד. באוטוביוגרפיה שכתב תיאר סעיד אדם מבוגר, "בעל שפם עבות שלבש תמיד חליפה כהה ותרבוש, עישן ללא הפוגה ציגריות, שאותן תקע בתוך כן עשוי שנהב והשתעל לעתים תכופות מבעד לעיגולי העשן האופפים את ראשו" (סעיד 2001, 145). שנים רבות חלפו בטרם הכיר סעיד באותו אדם "זקן ומוזר בעל שיעול נורא של סיגריות" (שם, 147) את ח'ליל בידס, בן דודו של אביו, השושבין בחתונתו ואביו של יוסף בידס, שותפו לשעבר של האב בחברה הפלסטינית לצורכי חינוך.

שמו של ד"ר תאופיק כנעאן (Tawfiq Canaan, 1882–1962) נפקד מרשימת בעלי הספרים, אף שידוע כי ספריו נשדדו. כנעאן נולד בבית ג'אלה למשפחה לותראנית והיה מהדמויות הבולטות בפלסטין בשלהי השלטון העות'מאני והמנדט הבריטי. ב-1899 נסע לאוניברסיטה האמריקנית בבירות והשלים שם את לימודי הרפואה. בשובו לירושלים התמנה למנהל בית החולים שערי צדק. בצד פעילותו בתור רופא נודע כנעאן בשל העניין הרב שגילה בפולקלור ובאתנוגרפיה: הוא פרסם מאמרים בנושא, בעיקר בכתב העת של החברה הפלסטינית האוריינטלית (JPOS), שיצא לאור בשנים 1920–1948. העיתון שיקף את תחומי העניין של כנעאן וחבריו לאגודה: ההיסטוריה, הפילולוגיה, הארכיאולוגיה והאתנוגרפיה של פלסטין. אליעזר בן-יהודה ויצחק בן-צבי תרמו אף הם מאמרים לכתב העת (Tamari 1997–96, 2008). כנעאן שילב בין עבודתו המקצועית בתור רופא לבין טיולי שדה באזורים כפריים ברחבי פלסטין, שבמהלכם אסף חפצי פולקלור, המוצגים כיום בספריית אוניברסיטת ביר-זית ברמאללה. היתה לו גם ספרייה עשירה, וכפי שעולה ממכתבו של שונמי לדויד סנאטור מראשית אוגוסט 1948, הספרייה הלאומית גילתה בה עניין:

הד"ר וורמן מסר לי על שאלתך בדבר ספריית הד"ר כנען והריני להודיעך את הפרטים דלהלן: עוד בזמן ההפוגה הראשונה ביקרתי יחד עם הפרופ' בנעט בבית הד"ר כנען. קיוונו למצוא שם אוסף ספרים של הפולקלור הארץ-ישראלי ומשום כך הלכנו לשם, אם כי הוזהרנו על ידי המפקד של העמדה בקרבת מקום על הסכנה ליפול בשבי הלגיון הערבי אם לא ננהג זהירות מיוחדת. אך כשבאנו לשם מצאנו ספרייה של קלאסיקונים וכתבי עת רפואיים לא מרובים. מהספרייה הפולקלוריסטית לא מצאנו זכר. שנינו היינו בדעה שאין הספרים הנמצאים שם מצדיקים סיכון עוד אנשים לשם הוצאתם" (אא"ע, 042/1948).

משפחת כנעאן עזבה את ביתה ב-9 במאי 1948, ומצאה מחסה בירושלים המזרחית בסיוע הפטריארך הלטיני, שהקצה לה חדר במנזר. על פי עדות בתו, לילה מנטורה (Mantoura), כנעאן הפקיד מבעוד מועד את אוסף הקמעות בסניף של ארגון בינלאומי בירושלים המערבית. כך כתבה מנטורה על אותה תקופה: "אמא ואבא היו הולכים מדי יום לראש החומה של ירושלים כדי להתבונן בבתם. הם היו עדים לחיפוש היסודי שנערך בו, שכלל גם את הספרייה הנפלאה, שערכה לא יסלא בפז, ואת כתבי היד, שאמא השגיחה עליהם בקנאות ובגאווה רבה. הם ראו את רהיטיה הבידרמאיריים של אמא מועמסים על גבי משאות, ואז ביתם הועלה באש" (מצוטט אצל Nashef 2002, 21).

בדוח מופיעים שמות נוספים: פואד אבו־רחמה הוא פאיז אבו־רחמה (Fayez Abu Rahmeh, 1929), חבר לשעבר במועצה הפלסטינית ונציג המשלחת הירדנית-פלסטינית לשיחות השלום שהתקיימו ב-1986. הוא נולד בעזה ב-1929, אך עשה את שנות הארבעים בירושלים בתור תלמיד בקולג' הערבי. פראניסיס כיאט משכונת מוסררה הוא למעשה פרנסיס א־חיאט (1892–1978), שופט בית המשפט העליון מ-1932 ופעיל באגודות ובארגונים נוצריים. א' חלמי הוא ככל הנראה חילמי אחמד (באשה) עבד אל־באקי (1880–1963), שנחשב לכלכלן הלאומי של התנועה הפלסטינית בתקופת המנדט. ביוני 1948 מונה על ידי המלך עבדאללה למושל ירושלים, אך בספטמבר חזר לשורות המופתי והתמנה לתפקיד ראש "ממשלת פלסטין".

לא כל השמות בדוח ניתנים לזיהוי, בין השאר בשל שגיאות כתיב או שיום בלתי מדויק. לעתים מופיע שם המשפחה בלבד (חתום, צאיג, בדור וצלאח) ובמקרה אחר הוסיף שונמי סימן שאלה ליד אחד השמות (ארכיטקט גילגיל). גם שמו של יוסף הייכל (Yousef Heikal, 1907–1989), ד"ר למשפטים וראש עיריית יפו בשנים 1947–1948, מופיע ברשימה. בדרך מקרה גיליתי בספרייה הלאומית את אחד מספריו, "הרנסנס המדעי בצרפת במאה הי"ט" מאת ג'ון תיאודור, שראה אור בקהיר ב-1925. בפתח הספר מופיעה חתימתו של הייכל ובצדה תאריך: 21.12.11.1927.

"עיקרון שמנו לנו שלא להוציא ספרים אלא מבתי פרוצים ופתוחים"

בספרו האחרון, *אני מלחמת אזרחים*, תיאר חיים גורי סיורים בכפרים ערביים ב-1948, סיורים שבדיעבד, כפי שהוא מעיד בכאב, שימשו בסיס להריסתם. כך הוא כותב על עולם הכפרים והערבים שנחרב:

...עולם זה חרב ואיננו עוד, ולבי בוכה בי לא פעם בהיזכרי בו. שהרי היה חלק מחיי, מילדותי, והיו בו יופי וקשרי־קשרים. ... רבים מאתנו אהבו את הכפרים שפוצצנו, אותו עולם חרב ואיננו. מותר לי להעלותו באוב? היה בו הרבה יופי של משכנות אנוש צומחים מאדמה, של נוף, וקול, וריח, של מנהגים, של רעש וצבעונין, עד דממה דקה של כפרים תבוניים בלילה, דממה מהובהבת באור מנורות על גבול האפל והמואר... (גורי 2004, 189–190).

המסמכים העוסקים באיסוף הספריות הפלסטיניות מגלים אף הם מידה לא מבוטלת של אמביוולנטיות: אחדות מהתעודות שנכתבו באותה עת מצביעות על נטייתם של העושים במלאכה להציג את האיסוף כמעשה של חסד והצלה, ואחרות חושפות דווקא ספקות וחיבוטי נפש. בתוך כך מתברר שאנשי הספרייה הלאומית הכירו בשניות של שוד והצלה שהיתה ביסוד מעשיהם. *בידיעות הספרייה הלאומית* מאפריל 1949 נאמר: "בסוף חודש מאי החל

בית הספרים באיסוף הספרים הנטושים שבמקומות הכיבוש, בקבלו על עצמו אפוטרופסות עליהם. אלפי ספרים ניצלו בדרך זו מפגעי המלחמה ומכיליון. הספרים שמורים במחסנים שבהשגחת בית הספרים. פעולה זו של הצלת הספרים הנטושים טרם הגיעה לגמרה והיא נמשכת במלוא המרץ" (בסל"א כ"י 793/200). *בדיעות הספרייה הלאומית* מיוני אותה שנה נכתב: "בית הספרים אסף במלחמה רבבות ספרים נטושים ועל ידי כך הצילם מכיליון. פעולה זו נעשתה מתוך התמסרות רבה של כמה מהעובדים ומתוך סיכון נפש" (שם). גם בערך "בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי" באנציקלופדיה העברית, שכתב שלמה שונמי בראשית שנות השישים, מוזכרת פרשה זו: "בזמן מלחמת העצמאות אספו אנשי בית הספרים רבבות ספרים של פלסטינים, ובכך הצילו אותם מאובדן וכיליון" (האנציקלופדיה העברית ו: ארץ ישראל). מנגד, דוח הספרייה הלאומית ממרס 1949 צופן יסודות הפוכים: כשנתקבלה ההחלטה לטפל בספרים ממין זה ניגשנו לעבודה מתוך היסוסים של "מה יאמרו הבריות". ואמנם נשמע פה ושם הרינון "האנשי בית הספרים הלאומי עוטים על הביזה?". אך מאחר שראינו שאם נמאן לעסוק בהצלת ספרים אלה, ייחרץ גורלם לגניבה ולכיליון, נעלמו כל ההיסוסים של ההתחלה ופתחנו באיסוף הספרים בכל המרץ. איסוף זה התחלתו היתה בסוף מאי ונמשך בהפסקות קטנות עד היום. עיקרון שמנו לנו שלא להוציא ספרים אלא מבתי פרועים ופתוחים. לא הוצאנו ספרים מדירות סגורות וכן לא נכנסנו לדירות שבעליהן לא נטשן. ...מפעל הצלת הספרים הנטושים הביא למחסני בית הספרים רבבות אחדות של ספרים ומאות כתבי יד. בשעת מהומה ומבוכה ניצל רכוש רוחני עצום, אשר את ערכו המלא נדע רק לאחר שיסודר וירשם כל החומר (ג"מ גל — 1429/3).

הדוח מציין את הסייגים ששמו לעצמם עובדי הספרייה הלאומית, בהם האיסור להוציא ספרים מבתי נעולים, ובו בזמן הוא מעיד על ניסיונותיהם להתמודד עם ספקות ולבטים. בניגוד לרושם העולה מציטוטים קודמים, מתברר כי עובדי הספרייה הלאומית התייחסו לאיסוף הספרים בראש ובראשונה כאל ביזה. ההשקפה ההפוכה, שלפיה מדובר במעשה חסד והצלה, התעצבה מאוחר יותר על בסיס ההשקפה הראשונה אם גם מתוך דחייתה. כדי לאמצה, היה על העושים במלאכה לשוות לנגד עיניהם את שיארה לספרים לולא התערבותם. דומה שההיסוסים לא נעלמו אפוא כי אם נותרו נוכחים בעצם נפקדותם והתגלו ביתר שאת בשל המאמץ שהושקע בהדיפתם.

בתוך כך, חיוני לבחון את איסוף הספריות הפלסטיניות על רקע יחסו של המשפט הבינלאומי לנכסי תרבות שנלקחו במלחמה ובעימותים מזוינים. אף שמאז ומעולם עברו נכסי תרבות בזמן מלחמה מידיהם של המנוצחים לידי המנצחים (Nicholas 1997, 39), הרי רק בראשית המאה ה-19 הוטל ספק בזכותם של מנצחים ליטול לידיהם רכוש תרבותי של האויב (Boylan 2002, 45). שאלת השבתו של רכוש תרבותי נדונה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובאמנת ורסאי מ-1919 נקבע כי יצירות אמנות, ספרים וכתבי יד יושבו למדינות שמהן נלקחו (שם, 49). השאלה שבה והתעוררה בחריפות עם תום מלחמת העולם השנייה.

בצד החורבן חסר התקדים שהמיטה המלחמה על נכסי תרבות, היא הביאה ליצירתם של הסכמים ותקנות שנועדו להגן עליהם בעתיד. תקנות האג מ-1954 מכירות אמנם בזכותו של הצבא להשתמש ברכוש מסוים של האויב ולהפקיעו, ואולם הן אוסרות מכול וכול להחרים או לבזוז רכוש פרטי, אפילו אם נמצא בעיר שנכבשה בהתקפה. היעדרותם של הבעלים אינה מצדיקה ביזה או גרימת נזק לרכוש, וכנגד כל דבר שנלקח יש להשאיר קבלה. כל המיטלטלין והרכוש הפרטי צריכים להיות מושבים לבעליהם עם תום המלחמה (Greenfield, 1997, 38).

“הספרים מתגמדים ליד זה. גם מבחינתנו וגם בעבור הערבים”

כאמור, קטלוג הספרים נמשך שנים רבות. הוא החל במלחמה ונמשך עד אמצע שנות השישים. בעוד שהשדרה הבכירה של עובדי בית הספרים הלאומי היתה מורכבת רובה ככולה מיוצאי מרכז אירופה, את מלאכת המיון והקטלוג עשו בעיקר העובדים הזוטרים, סטודנטים דוברי ערבית מהאוניברסיטה העברית בירושלים בשלבים הראשונים ללימודיהם שהועסקו במשרה חלקית. זולת מלומדים מהמכון ללימודים אוריינטליים עמדו לרשות הספרייה הלאומית עובדים משתי קבוצות: פלסטינים שנותרו בישראל לאחר מלחמת 1948 ויהודים יוצאי ארצות ערב והמזרח שהגיעו לישראל בשלהי שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים. פרשת הספריות הפלסטיניות שנאספו במלחמת 1948 מגלה את הדמיון ואת הסמיכות בין יהודי המזרח לפלסטינים תושבי מדינת ישראל, כפי שעוצבו בשנותיה הראשונות של המדינה. מצד אחד, בהיותם אזרחי המדינה נדרשו הפלסטינים ויהודי המזרח להתכחש לערביותם. מצד אחר, בספרייה הלאומית, כמו במוסדות אחרים ובעיקר מוסדות ביטחון (אייל 2002), זהותם יכלה להביא להם תועלת ואף להיות להם ליתרון על פני יהודים אירופים. ואולם, כדי ליהנות מהיתרונות הטמונים במוצאם, היה עליהם להשתתף בפיקוח, בדיכוי ובמחיקה של זהותם שלהם (בן-דור 2004, 41), כחלק מצורת ניהול-שליטה של ממשל בעל מאפיינים קולוניאליים (באבא 2004, 115).

יונה צבר, יליד כורדיסטאן ופרופסור לבלשנות עברית וארמית באוניברסיטת קליפורניה, עבד במחלקת מדעי המזרח של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בזמן לימודיו לתואר ראשון. נעים שהרבני, יליד עיראק, עבד אף הוא באותן שנים בספרייה; שניהם עסקו בין השאר במיון הספרים שנאספו במלחמת 1948. גם בוטרס אבר-מאנה ועזיז שחאדה, פלסטינים-ישראלים, השתתפו כאמור במיון ספרי הפלסטינים ובקטלוגם. “אני הערכתי את זה שהספרים נשמרו”, אמר אבר-מאנה. “מי שהחליט לאסוף ולרכז אותם מגיע לו פרס, בכל זאת, זה חומר תרבותי חשוב”. כאז כן היום הוא סבור שאיסוף הספרים היה מעשה של חסד: “אנשי הספרייה היו מאוד כנים. הכוונה היתה לשמור את הספרים כדי להחזיר אותם. אנשי הספרייה הלאומית התכוונו לשמור אותם בבחינת פיקדון. אני

בטוח שהדבר הזה נעשה מתוך כנות, מתוך מחשבה שמדובר ברכוש תרבותי שמוטב לשמר אותו".²²

עזיז שחאדה עבד בספרייה מדי יום ביומו. כך הוא מספר:

באותו זמן לא היתה לי מודעות פוליטית, חוץ מזה, בנוגע לעבודה, טיפלנו בספרים כמו בעלי מקצוע. אני זוכר שמדי פעם אמרתי לחבריי לעבודה: 'תראו איזה ספר מעניין', או: 'לאיש הזה יש ספרייה עשירה'. אבל זה הכול. לא אנחנו גנבנו את הספרים. עבדנו שם בשביל הפרנסה. באותו זמן פוליטיקה לא הטרידה אותי. האדם חשוב יותר מהספר: אם האדם גלה והתפזר בעולם הרחב, מה יעזור הספר. היהודים הם עם מתורבת. הם לא ברברים. חוץ מזה, אם היו משאירים את הספרים לילדי הרחוב הם היו בוזזים או הורסים אותם. אנשים ברחוב לא היו מעריכים את הספרים האלה.²³

מיכאל שוורץ ואורי פליט אוחזים בהשקפות דומות, אך משלבים אותן בפרשנויות שונות של אירועי 1948. לדברי שוורץ, הפרשה היתה

...חלק מבעיה הרבה יותר גדולה של בניינים ושל קרקעות. הספרים הם עניין קטן בהשוואה לדברים האלה. ידעתי שחלק מהאנשים האלה כבר לא נמצאים, וחלקם כבר לא בין החיים. אני גם חושב שבאמת הכוונה היתה להחזיר את הספרים לאלה שיתבעו אותם. חוץ מזה, זה לא היה גזל, כי הם עזבו. אלה היו ספריות של אמידים ומשכילים. העניים, שלא היו להם אמצעים לצאת מפה, נשארו. כפי שאני מבין את הדברים, ב־48 רוב העוזבים עזבו מרצונם, מפחד וגם מפני שראשי הלוחמים הציעו להם לצאת לזמן מה, עד שהם יחסלו את היהודים.²⁴

שוורץ סבור שיש טעם לנסות ולהשיב את הספרים לבעליהם, "אבל זה מאוד תיאורטי. הסיכויים נמוכים ביותר, למרות כל הכוונות הטובות". פליט התייחס לפרשה במונחים של טרגדיה אנושית: "בין 1949 ל-1956 היו מחשבות על פתרון מהיר של הבעיות עם מדינות ערב. בכל אופן, החזיקו את הספרים כרכוש שיוחזר לבעליו. זו פרשה אנושית: אנשים נאלצו יום אחד לנטוש את הבתים שלהם, ובהשוואה לבתים ולאדמות, הספרים היו עניין די צדדי". והוא הוסיף: "אני זוכר שסיפרתי על הספרים לאשתי, בדיוק כפי שסיפרתי לה על דברים אחרים שקרו לי בעבודה. חוץ מזה, בשנה הראשונה ללימודי, בסוף שנות החמישים, גרתי בבית שננטש על ידי ערבים בטלביה. אמרתי לך: הספרים מתגמדים ליד זה. גם מבחינתנו וגם בעבור הערבים".²⁵

²² בוטרוס אבו־מאנה, ריאיון אישי, 14.3.2007.

²³ עזיז שחאדה, ריאיון אישי, 28.2.2007.

²⁴ מיכאל שוורץ, ריאיון אישי, 20.3.2007.

²⁵ אורי פליט, ריאיון אישי, 20.2.2007.

“השקספיר נותר אצלי. בני לומד בו עתה למבחן ביוליוס קיסר”

ב־1970 פרסמה הסופרת והמסאית שולמית הראבן את ספרה הרביעי, *רשות נתונה*, ובו הסיפור “שקספיר”, שנפתח כך: “מצאתי את שמו בספר הטלפונים. עכשיו, שנתערבבה ירושלים, חיפשתי את שמו של פקיד אחד כדי לקבוע את פגישה בעניינים שלי, ונתקלה עיני בשמו: אנטון בישארה. יש לי כרך שקספיר אחד, שהוא שלו” (הראבן 1970, 68). עם הגילוי המקרי בא זיכרון, שדומה היה כי אבד בתהום הנשייה:

לפני עשרים ואחת שנה הייתי בביתו. וילה יפה היתה לו. רובנו לא ראה מעולם מגורים כאלה. באנו ממחלול, מראשון לציון, מדירות זעירות בתל אביב, מחדרי סטודנטים בירושלים. אותו בוקר התנפלנו על השכונה השוממת, העשירה מאוד, כחבורה של זאבים צעירים ורעבים. לילה שלפני כן עזבו אותה התושבים באותה עווית של בהלה, עוויתו של משגה בלתי נמנע, ששיתקה והקפיאה אחר כך את פני העיר למשך שנים רבות (שם, 68).

גיבור הסיפור, אורי שמו, מספר בגילוי לב כיצד התנפלו חברי החוליה על הבית: פתחו מקררים וארונות, זללו מכל הבא ליד, התבוססו בשלוליות של יין ורמוט שמצאו במחסן היינות, צנחו, תשושים מימים רבים של חוסר שינה, על כיסויי המשי של מיטות רכות בחדרי השינה. משהו מדד שמלת נשף של גברת בישארה, ואחר צייר שפם על פני הפסל שבמדרגות. משה, “שאמרו עליו שהוא יוצא לקרב עם מזוודה ריקה וחוזר עם מזוודה מלאה” (שם, 70), פיצח את מנעול הכספת. בתוכה היו חשבונות של רופא שיניים ומערכת שיניים תותבות; ייתכן, הרהר אורי, שהיתה זו מחווה של הומור מצד אנטון בישארה. אורי עצמו נכנס לחדרו של הבן, זיוף בישארה. על גבי השולחן מצא ספרים מעטים, בהם כרך הסונטות של שקספיר באנגלית. הוא קרא בקול את הסונטה “Marriage of True Minds”, שבאותם ימים סבר שהיא “חומר־עשיתי”. בשתיים אחר חצות הגיעה שעת השמירה, ובשעה שש בבוקר עזבה החוליה את הבית והתקדמה לשכונה אחרת. אורי לקח אתו את כרך הסונטות. כך מסתיים חלקו הראשון של הסיפור.

הביקורת לא נטתה חסד ל”שקספיר”. בספרו *הסיפורת העברית 1880–1980* ייחד גרשון שקד שלושה עמודים ל*רשות נתונה*, ואף הילל את הראבן כ”אחת המספרות הריאליסטיות האוטנטיות ביותר” (שקד 1993, 128), אך לא הזכיר את הסיפור כלל. מבקר הספרות של *על המשמר* כתב ביוני 1970 כי מוטב היה להראבן שלא לכלול את “שקספיר” בקובץ, בשל “דיספרופורציה בין ההשקעה וההעמקה בדמויות, מכלול התיאורים וכדומה, לבין התוצאה, הקובעת את היקף ציפיותיו של הקורא” (עקרוני 1970).

ואולם הראבן סירבה להפנות עורף לסיפור: ב־2002, חודשים ספורים לפני מותה, פרסמה את ספרה האחרון, *ימים רבים, אוטוביוגרפיה*, שבו הביאה פרקים מתולדות חייה הלקוחים ממבחר יצירתה. הסיפור “שקספיר” נכלל אף הוא באוטוביוגרפיה, בכמה שינויים: שמו של בעל הבית לא היה עוד אנטון בישארה כי אם אנטון עוואד, ושוב לא היה זה

גבר המגולל את הסיפור כי אם אשה. קשה שלא לזהות את המספרת עם הראבן עצמה, שהשתתפה בקרבות 1948 לכיבוש מערב ירושלים, ובשנות החמישים היתה קצינת המעברות של פיקוד דרום.

ארבעת עמודי הסיפור האחרונים מתארים פגישה בין המחברת לעוואד. בקפיצה נחשונית, המדלגת ביעף על פני שני עשורים, מספרת הדוברת עלומת השם על סערת הרגש שאחזה בה:

משראיתי את שמו של אנטון עוואד בספר הטלפונים, לא יכולתי לסבול את השקספיר הזה אצלי אף רגע נוסף. הרגשתי כאילו היתה בי, מזה עשרים ואחת שנה, נקודה של אי-שקט סמוי, שרק עם השבת הספר לבעליו תירגע ותשלו. חישבתי שהוא צריך להיות כבן שישים וחמש, אולי שבעים, ואני כבר כמעט בת ארבעים, חומר-עשייתי נגמר, כמדומה לי. אני עשויה, איני זקוקה עוד לשקספיר שלו. הזמן עבר, ואני רציני איך-שהוא לגשר עליו. לפגוש את האיש, שבביתו עבר עלי הלילה המוזר ההוא. לא יותר ממגע, לא יותר מהחזרת ספר לבעליו, השבת סדר על כנו, סדר שבעצמי לא ידעתי ואיני יודעת איך לכנותו והיכן יכול אדם לחפשו (הראבן 2002, 85).

היא מתקשרת אליו בטלפון, ספק כדי לתקן עוול, ספק כדי להתנצל. דומה שהיא אינה רדופת אשמה, ואינה רואה עצמה באת כוחם של מנצחים המכים על חטאיהם. ועוד נוצר רושם שהיא מבכרת את דלת אמותיה של המחווה הסמלית על פני עולה של הפוליטיקה, ואת היחסי על פני המוחלט. אף שהדברים אינם נאמרים מפורשות, דומה כי המספרת חושדת בטיבו של המעשה שהיא עומדת לעשות: האין כאן הפגנה מעושה של נדיבות מנצחים, ומה טעם להשיב ספר אחד בשעה שכה הרבה עניינים אחרים לא באו עדיין על תיקונם? עוואד עונה לה. הוא חשדן, אבל מסכים שתבוא למחרת לביתו במזרח ירושלים. בהגיעה לבית מתערבבים מראות ההווה עם הזיכרונות הרחוקים. אמנם גם אז שרר קיץ, אבל הגינה ההיא היתה הרבה יותר מטופחת. את מקומם של פרחי לוע הארי תפסו שיחי יסמין וכמה עמודים של חוטמית ורודה וכחולה. עוואד מזמין אותה להיכנס. הם משוחחים ביניהם באנגלית:

"תראה, אמרתי, באנגלית, אף על פי שאני מבינה ערבית, גורלות המלחמה הביאו לידי ספר ששמך כתוב עליו.

— אינני מבין. איזה ספר?

נעשיתי עילגת:

— הספר הזה. הוא שייך לך, ואני רוצה להחזיר לך אותו. מצאתי שמך בספר הטלפונים. לפני כמה ימים. הוא היה בביתך הקודם.

— ביתי הקודם?! פתאום הוצף כל ראשו סומק כהה. מילים רבות גלשו מפיו. לא רוצה לשמוע. שיחזירו לו את הכול. בזזו רכוש בעשרות אלפי לירות. שאתן את שמי ואת כתובתי, אני ודאי אחת מאלה שבזזו את ביתו. הוא יגיש משפט. הוא —

— מיסטר עוואד, אמרתי, אני לא באתי בגלל כל הדברים האלה. אני רק באתי להחזיר לך דבר שלך, שהיה ברשותי.
— לא צריך אותו. עשרות אלפי לירות בזזו, לפי ערך הכסף אז, ומחזירים ספר אחד. מה זה צריך להיות, בדיחה? (שם, 87).

לא באתי בגלל כל הדברים האלה, היא אומרת, ואולם עוואד אינו יכול שלא לראותה כנציגתם של אלה שהמיטו עליו את אסונו, שבעטיים איבד את רכושו ואת ביתו. מנקודת מבטו, להיענות לה פירושו להכפיף עצמו פעם נוספת לכללים שקבעו אחרים, ובה בעת לפטור אותה מאשמה ומאחריות למעשיה: ואכן, זכות היתר של המחווה הסמלית, של הפניית העורף לפוליטיקה, שמורה רק לה; לדידו של עוואד, גילוי לב אינו יכול להשיב את הסדר שהופר על כנו, והשבתו של ספר יחיד אינה מעלה ואינה מורידה דבר. ובכל זאת, הסיפור אינו מסתיים כאן, בזעם, בתהום של היעדר שיח ושיג. הנה כך נמשכת השיחה ביניהם, עד לסופו של הסיפור:
הדברים החמיצו ביד.

— אני מצטער, אמרתי.
— אני מצטער. ורי סורי, אמר, מתקרר במקצת. הלך לארון סמוך, שלף גלולה, בלעה וקינח בכוס מים, במהירות, בתנועות קצרות. — אני אדם עצבני. אי נארכוס מן. בכל פעם שפוחים בנושא הזה זה בשבילי כמו לפתוח פצע. תסלחי לי, אני בטוח שאת אדם בעל כוונות טובות. אני מצטער אם פגעת בך. באמת. אולי תשתי קפה. אני מקווה שיהיה שלום. אני מקווה שאנשים בעלי כוונות טובות — ששלום — שרצון טוב — שצדק — יצאתי. שתי גולות האבן הגדולות שמרו על הכניסה.
השקספיר נשאר אצלי. בני לומד בו עתה למבחן ב"וליוס קיסר" (שם, 87–88).

דבר לא בא על תיקונו. שניהם נסוגים — היא בהבינה אולי את חוסר התוחלת של תשוקתה, ועוואד לנוכח צערה — כדי להתייצב זה מול זה כזרים וחסרי ישע, כדי לשוב אל המלמול האנונימי של מילים ערטילאיות: שלום, צדק, כוונות טובות. זהו רגע של אינטימיות מכמירת לב, אך גם של מפח נפש. באחריתו של הסיפור, המצביעה על התמשכותו של הסכסוך בזמן באמצעות מעשה של הורשה כפויה, מתברר כי העבר איננו עובר, וכי האיווי לפתור סכסוך לאומי הרחק מהישג ידה של הפוליטיקה אינו יכול אלא לנחול כישלון חרוץ — מפני שלספרים יש כוח עצום כמטאפורה, ואולם באורח ממשי חשיבותם עשויה להיות מוגבלת, ומפני שמחווה סמלית אינה תחליף להתמודדות גלוית לב עם סוגיות של עוול, צדק ואחריות היסטורית.

ביבליוגרפיה

- אייל, גיל, 2002. "יחסים מסוכנים: בין המודיעין למזרחנות בישראל", *תיאוריה וביקורת* 20 (אביב): 137–164.
- ארנדט, חנה, 2000. *אייכמן בירושלים: דוח על הכנאליות של הרוע*, בתרגום אריה אוריאל, תל-אביב: בבל.
- באבא, הומי ק', 2004. "שאלת האחר: הברדל, אפליה ושיח קולוניאלי", יהודה שנהב (עורך), *קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 107–127.
- במבגי-ספורטס, חיה, 2000. "קולו של מי נשמע/קולו של מי מושקע: הבניית השיח של 'בעיית הפליטים הפלסטינים' במסד הישראלי, 1948–1952", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- בן-גוריון, דוד, 1982. *יומן המלחמה*, בעריכת גרשון ריבלין ואלחנן אורן, תל-אביב: הוצאת משרד הביטחון.
- בן-דור, צבי, 2004. "עלבון, חשומה, אנפג'רת קנבולה: לקראת היסטוריה של המזרחים והערבים", יגאל נורי (עורך), *חזות מזרחית*, תל-אביב: בבל, עמ' 29–44.
- ברגר, תמר, 1998. *דיוניסוס בסנטר*, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גורי, חיים, 2004. *אני מלחמת אזרחים*, בעריכת דני הורוביץ, תל-אביב: מוסד ביאליק והקיבוץ המאוחד.
- גרץ, נורית, וג'ורג' חליפי, 2006. *נוף בערפל: המרחב והזיכרון ההיסטורי בקולנוע הפלסטיני*, תל-אביב: עם עובד.
- גרייס, סברי, 1966. *הערבים בישראל*, חיפה: דפוס אל-תיחאד.
- האוניברסיטה העברית, 1950. *האוניברסיטה העברית בירושלים: כ"ה שנה תרפ"ה–תש"י*, ירושלים: הוצאת האוניברסיטה העברית.
- הלר, יוסף, תשס"ד. *מ'ברית שלום' ל'איחוד': יהודה ליב מאגנס והמאבק למדינה דו-לאומית*, ירושלים: מאגנס.
- הראבן, שולמית, 1970. *רשות נתונה*, תל-אביב: הוצאת אגודת הסופרים העבריים.
- , 2002. *ימים רבים, אוטוביוגרפיה*, תל-אביב: בבל.
- וייס, יפעת, 2007. *ואדי סאליב: הנוכח והנפקד*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- ח'ורי, אליאס, 2002. *כאב אלשמש*, בתרגום משה חכם, תל-אביב: אנדלוס.
- חינסקי, שרה, 2002. "עיניים עצומות לרווחה: על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלית", *תיאוריה וביקורת* 20 (אביב): 57–86.
- חבר, חנן, 2004. "מפה של חול, מספרות עברית לספרות ישראלית", יהודה שנהב (עורך), *קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 414–437.

- חסן, מנאר, 2005. "חורבן העיר והמלחמה נגד הזיכרון: המנצחים והמנוצחים", תיאוריה וביקורת 27 (סתיו): 197–207.
- כהן, אורי, 2006. *ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה*, תל-אביב: המכון לחקר הציונות וישראל של אוניברסיטת תל-אביב והוצאת עם עובד.
- מוריס, בני, 1991. *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים 1947–1949*, תל-אביב: עם עובד.
- , 1996. *מלחמות הגבול של ישראל, 1949–1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחר למבצע קדש*, תל-אביב: עם עובד.
- מילסון, מנחם, תשנ"ז. "ראשית לימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטה העברית", מיכאל הד ושאול כ"ץ (עורכים), *תולדות האוניברסיטה העברית*, ירושלים: ירושלים, עמ' 575–588.
- סעיד, אדוארד, 1991. *שאלת פלסטין*, ירושלים: מפרש.
- , 2001. *עקור: לא מזרח ולא מערב*, בתרגום מיכל סלע, תל-אביב: משכל.
- , 2006. "פתח דבר", אלחסיני-שהיד, סירין, *ירושלמית*, בתרגום מלי ברוך, תל-אביב: אנדלוס.
- עקרוני, אביב, 1970. "רשות נתונה", *על המשמר*, 19.6.1970, עמ' 7–8.
- פפה, אילן, 1993. "ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948", תיאוריה וביקורת 3 (חורף): 99–114.
- , 2002. *אצולת הארץ: משפחת אל-חוסייני*, ירושלים: מוסד ביאליק.
- קורן, אלינה, 1996. "פשיעה, סטטוס פוליטי ואכיפת חוק: המיעוט הערבי בישראל בתקופת הממשל הצבאי 1948–1966", *עבודת דוקטור*, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קימלינג, ברוך, 2004. *מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל — בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות*, תל-אביב: עם עובד.
- רז-קרקוצקין, אמנון, 1993. "גלות בתוך ריבונות: לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (סתיו): 23–56.
- שגב, תום, 1995. "הסודות הראשונים", *הארץ*, 3.2.1995.
- שוחט, אלה, 2001. *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית*, תל-אביב: בימת קדם לספרות.
- שונמי, שלמה, תשכ"ט. *על ספריות וספרנות*, ירושלים: הוצאת ראובן מס.
- שי, אהרן, 2002. "הכפרים הערביים הנטושים במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים ואחריה", *קתדרה* 105: 151–170.
- שידורסקי, דב, 2006. "מבית מדרש אברבנאל לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי", משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), *ספריות ואוספי ספרים*, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 369–411.
- שליים, אבי, 2005. *קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי*, בתרגום יעקב שרת, תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- שפיר, דב, תשל"ה. *ערוגת חיים*, תל-אביב: הוצאת המרכז החקלאי.
- שקד, גרשון, 1993. *הסיפורת העברית 1880–1980*, ד, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד וכתר.

ארכיונים:

אא"ע: ארכיון האוניברסיטה העברית בהר הצופים, ירושלים.

בסל"א כ"י: המחלקה לכתבי יד וארכיונים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים.
ג"מ: גנזך המדינה, ירושלים.

- Abu El-Haj, Nadia, 2002. *Facts on the Ground: Archaeological Practice and the Territorial Self-Fashioning in Israeli Society*, Chicago: University of Chicago Press.
- Ayalon, Ami, 2004. *Reading Palestine: Printing and Literacy 1900–1948*, Austin: University of Texas Press.
- Boylan, J. Patrick, 2002. "The Concept of Cultural Protections in Times of Armed Conflict: From the Crusades to the New Millennium," in Neil Bordie and Kathryn Walker Tubb (eds.), *Illicit Antiquities: The Theft of Culture and the Extinction of Archeology*, London and New York: Routledge, pp. 43–108.
- Derrida, Jacques, 1992. "The Force of The Law: The Mystical Foundation of Authority," in Drucilla Cornell et al. (eds.), *Deconstruction and the Possibility of Justice*, New York and London: Routledge.
- Greenfield, Jeanette, 1997. "The Spoils of War," in Elizabeth Simpson (ed.), *The Spoils of War. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance and Recovery of Cultural Property*, New York: Harry N. Abrams Publishers, pp. 34–38.
- Habash, Dalia, and Terry Rempel, 1999. "Assessing Palestinian Property in West Jerusalem," in Salim Tamari (ed.), *Jerusalem 1948: The Arab Neighborhoods and Their Fate in the War*, Jerusalem: The Institute of Jerusalem Studies and Badil Resource Center, pp. 154–183.
- Hill, E. Leonard, 2001. "The Nazi Attack on Un-German Literature 1933–1945," in Jonathan Rose (ed.), *The Holocaust and the Book*, Amherst: University of Massachusetts Press, pp. 9–46.
- Khalidi, Rashid, 2001. "The Palestinians and 1948: The Underlying Causes of Failure," in Rogan Eugene and Avi Shlaim (eds.), *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 12–36.
- Kletter, Raz, 2006. *Just Past? The Making of Israeli Archeology*, London and Oakville: Equinox.
- Krystall, Nathan, 1999. "The Fall of the New City 1947–1950," in Salim Tamari (ed.), *Jerusalem 1948: The Arab Neighborhoods and Their Fate in the War*, Jerusalem: The Institute of Jerusalem Studies and Badil Resource Center, pp. 92–146.
- Nashef, Khaled, 2002. "Tawfiq Canaan: His Life and Works," *Jerusalem Quarterly* 16: 8–22.
- Nicholas, H. Lynn, 1997. "World War II and the Displacement of Art and Cultural Property," in Elizabeth Simpson (ed.), *The Spoils of War. World War II and Its Aftermath: The Loss, Reappearance and Recovery of Cultural Property*, New York: Harry N. Abrams Publishers, pp. 39–45.
- Sakakini, Hala, 1987. *Jerusalem and I*, Amman: The Commercial Press.

- Tamari, Salim, 2008. *Mountains against the Sea: Essays on Palestinian Society and Culture*, Los Angeles and London: University of California Press.
- Yahil, Leni, 1990. "Einsatzstab Rosenberg," in Israel Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust* 2, New York: Macmillan Publishing House, pp. 439–441.
- Zweig, W. Ronald, 1993. "Restitution of Property and Refugee Rehabilitation: Two Case Studies," *Journal of Refugee Studies* 6(1): 56–64.